

Випасняк Галина Олегівна,

доцент кафедри іноземних мов

Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна,

кандидат філологічних наук

ORCID iD 0000-0002-5271-1352

halinawypasniak@gmail.com

МІСЦЯ І «НЕ-МІСЦЯ» У ПРОЗІ С. ЖАДАНА

У статті здійснено аналіз символічності просторів у прозі С. Жадана, які можна кваліфікувати як не-місця. Особливу увагу приділено роману «Ворошиловград» і відповідно назві міста, якого на карті вже немає. Здійснено аналіз поняття «антропологічне місце» та його вагомості у просторі роману С. Жадана.

Ключові слова: простір, не-місце, роман, С. Жадан

Проблематика «місць» і «не-місць» у сьогодношній гуманітаристиці є актуальною і цікавою для осмислення на різних рівнях — символічному, історичному, політичному, мистецькому тощо. Поняття «місця» викликає у нинішніх гуманітаріїв відрухову асоціацію — місця пам'яті, оскільки саме у цьому контексті протягом останніх десятиліть осмислюється минуле і пов'язані з ним простори. Якщо завдяки численним дослідженням як українських, так і закордонних учених поняття «місця» має чітко окреслені смислові межі, то поняття «не-місця», введене в науковий обіг завдяки праці Марка Оже «Не-місця. Вступ до антропології гіпермодерну», ще досі потребує глибших досліджень. Вочевидь, найбільш благодатним ґрунтом для цього є художня література, яка на багатьох прикладах ілюструє смислову множинність та багатопластовість цього поняття, його просторову гнучкість, адже «не-місцем» може бути позначена як вузька локація і широкий периферійний простір, як-от містечко чи селище, так і транзитний нічийний простір — до прикладу, залізничний вокзал, готель, бензозаправка. Через останні щодня проходять тисячі людей і відповідно пересікаються тисячі долі, проте вони не зберігають різноманіття емоцій і життєвих історій, котрі могли б умовно одухотворити їх, перетворивши відтак на повноцінне «місце» з філософської точки зору. «Не-місця» через їх транзитну сутність позбавлені відповідних репрезентацій у культурному просторі, вони здебільшого не мають тих закріплених за собою «сторі», котрі би перетворили їх на повноцінні місця, осмислені, наративізовані, навантажені емоційно та інтерпретаційно. Отже, присутня різниця між «місцем»

і «не-місцем» полягає у способі наративізації та репрезентації. Доволі промовистими класичними прикладами того, наскільки відповідний наратив може перетворити транзитне «не-місце» на власне «місце» є такі твори, як роман Й. Рота «Готель “Савой”» чи «Сніданок у Тіффані» Трумена Капота.

Означена проблематика дихотомії «місця» / «не-місця» в українському літературознавстві порівняно слабо окреслена, хоча окремо про місця як простори пам'яті існує чимало розвідок. Вперше її виведено як центральну в книзі Я. Поліщука «Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі» (2018). Самою назвою автор апелює до гібридності як визначальної ознаки реальності сьогодення, адже першочергова асоціація, яку поняття «гібридності» викликає в українському суспільстві, є війна. І саме вона картографує, переколює мапу країни, виділяючи лакуни життя і не-життя, місця і не-місця.

Вибраний для дослідження об'єкт — роман С. Жадана «Ворошиловград» — особливо цікавий з перспективи просторовості. На сьогодні специфіка хронотопу чи образності — передусім образу міста — у творчості Жадана неодноразово була об'єктом наукових розвідок передусім текстологічного характеру. Це здебільшого поодинокі статті, а не системні дослідження, тому глибинне осмислення означеної проблематики досі залишається у процесі розвитку.

Зважаючи на події останніх п'яти років, твори Жадана — особливо роман «Ворошиловград» — прочитуються з іншої перспективи, увиразнюються інші авторські акценти, суголосні з сучасністю і непомічені раніше, таким чином розширюючи поле для досліджень та ін-

терпретацій і вкотре підтверджуючи те, що митець здатний бачити світ набагато глибше і прозорливіше, ніж пересічна людина.

Постать Жадана як медійний образ і як частина українського літературного бомонду навантажена певним усталеним стереотипом, обмежена поняттями «анархізм», «соціалізм», «транскультурність», «постмодерн» тощо. Звичайно, означені поняття не з'явилися нізвідки, а взяті з самих творів автора переважно раннього періоду творчості. Передусім аналізується тематика міграції та образ лузера як представника того зламаного покоління, до якого автор зараховує своїх однолітків. Проте рідше увагу науковців привертає те, наскільки Жадан вкорінений у рідні простори, у їх специфіку, наскільки вмів він відображає атмосферу Сходу України: десь з іронією, часом з убивчою реалістичністю, але попри все — з любов'ю і прийняттям реалій такими, якими вони є, усвідомлюючи, що це вихідна точка на шляху до майбутнього. Яким воно буде — залежить від того, чи вдасться подолати наявні проблеми і конфлікти. Єдине, чого слід уникати — це намагання відкинути власне минуле. Таким нібито баластом є радянський спадок, сліди якого сьогодні на всі боки намагаються затерти на різних рівнях, забуваючи про те, що минулого не змінити. Його можна лише усвідомити і пропрацювати як урок на майбутнє.

Роман «Ворошиловград» є твором про захист власної території, про право на власну пам'ять, а отже, на самобутність. У нинішніх умовах фраза «захист власної території» звучить цілком в іншому контексті, але вочевидь ця мілітарна атмосфера була відчутна навіть у час написання роману, який, до слова, був опублікований у 2010 р. Життя на змальованих у романі просторах може бути схарактеризоване як «буття, схоже на війну» — зауважила Т. Гундорова у книзі «Транзитна культура». На думку дослідниці, це одна з ознак власне життя у транзиті, коли відбувається «зміна <...> пам'яті, <...>місцеперебування і часотривання» [1, 213]. У цьому романі не так йдеться про власне зміну пам'яті, скільки про зміну акцентів і пріоритетів: головний персонаж вчиться зауважувати у пам'яті ті епізоди, котрі, здавалося б, на перший погляд, не є настільки важливими, проте насправді становлять невід'ємну частину його внутрішньої сутності й свого часу були визначальними у процесі формування його ідентичності.

Я. Поліщук у вже названій праці проаналізував твори С. Жадана, зосереджуючись на здатності культури, зокрема літератури, наповнювати «географічні території символічним зміс-

том» [5, 6], на важливості «віртуального картографування місць, що здійснюється через культурні практики, зокрема засобами художньої літератури» [5, 5], та на поняттях «символічного освоєння простору» і «ментальної географії» [5, 6]. Відштовхуючись від означених способів письменницького осмислення простору, автор виділив два вектори розгортання проблематики у творах сучасних митців. Перший з них засвідчує тенденцію до зосередження на минулому, оскільки в ньому «бачили осердя національної традиції» [5, 24]. «Відтак, — на думку Я. Поліщука, — національний нарратив <...> корелював зі згортанням, а не розгортанням простору, зі специфічним зануренням у минуле як ілюзію національної повновартості» [5, 25]. Означений вектор «утверджує культ провінції як острівця національної тотожності й традиції в минулому». Сюди зараховано твори В. Шевчука, В. Дрозда, М. Матіос, В. Шкляра. Другий вектор «представлений книжками, в яких <...> розмиванню ідентичності протиставлений герой індивідуаліст, що неохочий замикатися в освоєному просторі, але спраглий пошуку й експерименту» [5, 25]. До цього вектора автор, зокрема, зараховує творчість Ю. Андруховича, С. Жадана, О. Забужко, Ю. Винничука, Т. Прохаська. З виділеними векторами розвитку української літератури можна погодитися тільки частково. Вочевидь, запропонований автором умовний поділ має сенс з огляду на відмінність нарративної специфіки творів — відповідно традиційної і постмодерної, що автоматично відсилає до здебільшого поколінневої відмінності, а також зважаючи на особливість персонажа, який справді є відкритішим порівняно з персонажами традиційного типу. Проте не до кінця можна погодитися з тим, що автори, зараховані до другого вектора, не є локально прив'язаними, бо при глибшому їх аналізі стає очевидним, що розширення просторів відбувається не лише шляхом розширення географії, а передусім за рахунок темпоральних паралелей, залучення різних історичних контекстів, пов'язаних з тією чи іншою локацією — австро-угорського Івано-Франківська / Станиславова у випадку Андруховича, воєнного Львова — у Винничука, махновського чи радянського Сходу України — у Жадана тощо. Це розширення через заглибленість у локальний простір. Така стратегія побудови хронотопу дає можливість зобразити специфіку ідентичності місцевих жителів, проілюструвати передусім гармонію різноманітності й здатність історії та пам'яті про минуле впливати на її формування.

З означеної перспективи «місць» / «не-місць» простори, зображені у романі «Воро-

шиловград», є цікавими для аналізу. Зокрема Т. Гундорова окреслила можливість інтерпретації Ворошиловграда як місця пам'яті. Зважаючи на те, що у місцях пам'яті, за П'єром Нора, ми «усвідомлюємо власну відмінність, споглядаючи образ того, чим ми більше вже не є» [3, 26], така інтерпретація також можлива.

У самому творі простір Ворошиловграда присутній лише на листівках, які мав на увазі Герман, згадуючи уроки німецької, і тих, які знайшла у себе Ольга. Ця знахідка наштовхнула її на думку, що «мабуть, ці картинки і є моє минуле. Щось таке, що в мене відібрали і примушують про нього забути. А я не забуваю, тому що це, насправді, частина мене. Можливо, навіть краща частина» [2, 433]. Проте визначальною особливістю місць пам'яті є те, що це місця зазвичай колективного пригадування, а в цьому разі про колективність не йдеться. Це радше особистісні місця пам'яті чи навіть простір спогадів.

Ворошиловград є символічним втіленням того, чого вже нема, але що продовжує жити у пам'яті людей, з ним пов'язаних, продовжує визначати їхню ідентичність. Це символ епохи, яка здавалось би, пішла у небуття, бо навіть місто, котре носило цю назву протягом багатьох років, існувало під іншим іменем. Принагідно зауважимо, що у міфології зміна назви символізувала зміну статусу і супроводжувалась процесом ініціації, котре могло би перевести нано-во іменованій об'єкт на вищий рівень. З Ворошиловградом / Луганськом такого не сталося. Переіменування не вплинуло на сутність її мешканців, які продовжували ментально залишатися у Ворошиловграді. Саме тому навіть в анотації до видання 2012 р. (вид-во «Фоліо», серія «Графіті») виразним є акцент на соцреалізмі: «Ворошиловград» — роман жорсткий, меланхолійний та реалістичний. Наскільки взагалі реалістичним може бути соцреалізм». Проте власне його у романі фактично немає. Є простір відгомону соцреалізму, його естетики, його символічного маркування місцевості, його топографії, а отже — віддзеркалення своєрідної ментальності людей, які є частиною цього простору-«не-місця».

Повертаючись до класифікації просторів М. Оже, звернімо увагу на поняття «антропологічні місця». Їх особливість полягає у здатності віддзеркалювати ідентичність групи, котра його облаштувала: «Місце починається з того моменту, коли воно, поєднуючи ідентичність і систему відносин, визначається певною мінімальною стабільністю» [3, 26]. Таким чином Оже акцентує на тому, що антропологічне місце є характеристичне. Ще однією його особли-

вістю є те, що зазвичай його мешканець «живе в історії, а не творить її» [3, 26]. З цієї перспективи простір бензозаправки у романі Жадана — типове антропологічне місце. Мешканцям суміжних територій йдеться не про творення історії, а про життя у ній, у звичному для себе просторі. «Якщо вірно обрати місце, іноді можна все <...>разом відчувати — як, скажімо, переплітається коріння, як течуть ріки, як наповнюється океан, як небом пролітають планети, як землю рухаються живі, як потойбіччям рухаються мертві» [2, 234]. Герої Жадана невіддільні від своєї території. Вони є її продуктом і так само впливають на форму простору, який населяють. Це поколіннєвий взаємозв'язок особистості й території. Остання сприймається як оберіг для місцевих мешканців. Це те, що не зрадить, якщо ти сам його не зрадиш. На цих теренах небезпека може йти від інших людей, але не від самої землі. У цьому проявляється власне українська національна риса — любов і довіра до землі, на якій проживаєш. До прикладу, Ольга не відчуває небезпеки, плаваючи у ріці й навіть не вмючи добре плавати, бо «не можна потонути в ріці, в якій плаваєш усе життя» [2, 96]. І тому ці території варті того, щоби їх зберегти від знищення і від зайд, які не відчувають особливості місця: «Потрібно захищати те, що належить тобі по праву» [2, 178]. Це безкорисна любов до рідних теренів, незалежно від того, якими вони є, навіть якщо це «територія порожнечі» [1, 230]. Проте за сутністю це наповнена порожнеча, адже містить людські історії, емоції, які, щоправда, зникають там, немов у чорній дірі, і наявність яких оприявнюється лише для місцевих мешканців. Для решти цей простір є суцільною порожнечею, «не-місцем».

За М. Оже, «не-місця» є репрезентантами епохи гіпермодерну, тобто транзитними просторами — вокзалами, аеропортами, а також туристичними об'єктами, очищеними від своєї справжньої сутності й поданими для споживання готовими продуктами, максимально уніфікованими, стандартизованими, стереотипізованими, масовізованими і спрощеними (як приклад — «Венеція — місто дожив»). Транзитність в Оже характеризує нинішню невпинну гонитву людства за невідомо чим. Це рух заради руху, позбавлений чітких орієнтирів, передусім духовних.

Т. Гундорова, характеризуючи терміном «транзитність» особливість сучасної української літератури, зауважила, що здебільшого «ситуація транзитності пов'язана з війною, прикордонням і порожнечею» [1, 227]. У романі Жадана наявні всі три компоненти, виділені дослідницею. Тобто перед нами транзитний

простір, а тому логічно було би припустити, що це суцільне не-місце. Проте це не зовсім так.

Очевидно, поняття «транзитної культури» вміщує поняття «транзитного простору» як один зі шляхів своєї реалізації. Зрозуміло, що було би помилково вважати, що транзитна культура стовідсотково співвідноситься з не-місцями, проте вона і справді більше уваги приділяє «наданню голосу» маргінесам і тому, що на сьогодні вважається «не-місцем». Принагідно зауважимо, що термін «не-місце» є функціональний не лише з прив'язкою до праці М. Оже. Не-місцем може бути схарактеризований вільний простір, не обтяжений певними означниками, певною пам'яттю чи смислами, або навпаки — простір, котрий несправедливо вважається незначним чи неважливим.

У романі Жадана всуціль маємо справу з просторами останнього типу, котрі не є транзитними, а знецінені передусім у функціональному плані. Як приклад — піонерський табір. Це виразне не-місце, покинуте, напівзнищене, позбавлене своєї первинної функції, яке сьогодні може служити хіба як тимчасовий прихисток від зливи. У місці проведення поважних зборів тепер суцільна розруха: «на підвіконнях темніли горщики з висохлими квітами, посередині стояла розвалена канапа з порізаною в багатьох місцях обшивкою» [2, 180]. Єдине, що оживлює цей омертвілий простір — це спогади Ольги з юнацьких літ.

Простір бензозаправки натомість поєднує у собі риси «місця» і «не-місця». З одного боку, це всуціль транзитний простір, котрий за всіма ознаками є типовим «не-місцем». Проте він не позначений слідами глобалізації, однотипності, а є цілком оригінальним, локальним простором, навантаженим емоціями, спогадами місцевих жителів. Він «оброслий» емоціями, що перетворює його з «не-місця» у власне «місце». Для М. Оже ознакою гіпермодерну є те, що у ньому ніхто і ніколи не відчуває себе цілком удома саме через надмір «не-місць». «Місця» з їх наповненістю емоціями завжди містять відчуття дому. Власне, цим відчуттям наповнений простір бензозаправки, що робить його цінним для мешканців містечка. Тому це ще одне підтвердження його вартісності. Для рейдерів це натомість виразне «не-місце», оскільки позбавлене для них будь-якої цінності, а сприймається лише як об'єкт майбутнього прибутку. Проте по суті саме рейдери мають на меті надати простору бензозаправки глобалізованої безликості, перетворити на те ж таки «не-місце».

Втручання рейдерів і їхні плани на майбутнє цієї території символічно ставлять простір заправки на помеж'я між минулим і майбут-

нім, відповідно між місцевими мешканцями і незаконними зайдами. Це не лише темпоральне зіткнення, а передусім ментальне чи навіть світоглядне, не говорячи вже про пам'ять і безпам'ятство, де сила останнього підкріплена капіталом. Місцеві мешканці дотримуються виробленої роками філософії проживання на своїй території, у вузькому локальному просторі: «*Все дуже просто: триматись один за одного, відбиватись від чужих, захищати свою територію, своїх жінок і свої будинки. І все буде добре. А навіть якщо не буде, то буде справедливо <...>. Коли ти виростаєш із цим усім, коли це вкладається в твою свідомість ще з дитинства, багато речей сприймаєш простіше й спокійніше. Є життя, яким ти живеш і яким ти не маєш права поступатись*» [2, 406–407]. Такі життєві установки з перспективи рейдерів сприймається як джерело конфлікту: «*Проблема в тому, що ви недооцінюєте можливості капіталу. Думаєте, що якщо ви тут вирости, це автоматично дає вам право лишатись тут і надалі*» [2, 301]. «*Таке враження, що для вас усе зупинилося. Сидите в своєму минулому, хапаєтесь за нього, і не виженеш вас звідти*» [2, 302]. «*Ваші проблеми від того, що ви надто чіпляєтесь за ці місця. Вбили собі в голови, що головне — це залишитись тут, головне — ні кроку назад, і тримаєтесь за цю свою порожнючу. А тут <...> немає за що триматись, як ви цього не бачите?! Іхали б собі, шукали, де краще живеться <...>. Ні, закопались у пісок, як лисиці, не виженеш*» [2, 301].

Способи захисту різні, не лише силові. Зокрема, пошуки слідів німецької дивізії «Мертва голова» в околицях аеродрому є одним із можливих шляхів захисту території від непроханих гостей. Окрім того, що Ернст здійснює символічну реабілітацію цього «не-місця», намагаючись знайти щось, що би перетворило його в очах суспільства на справжнє «місце», він по-своєму рятує дорогий його пам'яті простір від зайд, бо в разі якби його задум вдалося втілити, це би стало доказом вагомості місця в історичному плані.

У романі наявні й інші транзитні простори, як-от поїзд, який їздить закинутою колією, а також простір безкраїх степів, якими транзитом проходять юрби номадів, на шляху до омріяних країн Євросоюзу. Їх побіжно розглянула Т. Гундорова у вже згаданій праці, але, вочевидь, аналіз цього типу «не-місць», зважаючи на їх функціональне і смислове навантаження у романі Жадана, потребує подальших досліджень.

Підсумовуючи, доцільно ще раз зауважити на співвіднесеності місць і не-місць у культурному просторі. Її виразно ілюструє цита-

та з праці М. Оже «Не-місця. Вступ до теорії гіпермодерну», котру Я. Поліщук вибрав як епіграф до своєї книги: «Місце і не-місце, найімовірніше, є крихкими полюсами: перше ніколи до кінця не зникне, а друге ніколи не здійснюється повністю; разом вони становлять палімпсест, на якому заново пишуться за-

плутані партії ідентичності та взаємозв'язку». Перше не зникне, оскільки наснажене колективною пам'яттю і відтак визначає орієнтири для утвердження ідентичності, тоді як друге не здатне цілковито здійснитися через обмежену кількість людей, які емоційно пов'язані з периферійним простором.

ДЖЕРЕЛА

1. Гундорова Т. «Ворошиловград» і симптом порожнечі // Гундорова Т. Транзитна культура. К.: Грані-Т, 2013. С. 205–232.
2. Жадан С. Ворошиловград. Роман. Харків: Фоліо, 2012. 442 с.
3. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна. М.: НЛО, 1992. 55 с.
4. Оже М. От города воображаемого к городу-фигции. Художественный журнал. № 24. URL: <http://www.guelman.ru/xz/362/xx24/x2402.htm>
5. Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі. Чернівці: Книги-XXI, 2018. 272 с.

REFERENCES

1. Hundorova, T. (2013). «Voroshylivhrad» i symptom porozhnechi [«Voroshylivhrad» and a Symptom of Emptiness]. *Tranzytna Kultura*, Grani-T, Kyiv, pp. 205–232 (in Ukrainian).
2. Zhadan, S. (2012). *Voroshylivhrad* [Voroshylivhrad]. Folio, Kharkiv, 442 p. (in Ukrainian).
3. Ozhe, M. (1992). *Ne-mesta. Vvedenie v antropologiiu gipermoderna* [No-place. Introduction to Hypermodern Anthropology]. M.: NLO, 55 p. (in Russian).
4. Ozhe, M. *От города вообразаемого к городу-фикции* [From the Imaginary City to the City-Fiction]. *Artistic journal*, No. 24 (in Russian). <http://www.guelman.ru/xz/362/xx24/x2402.htm>
5. Polishchuk, Ya. (2018). *Hibrydna topohrafiia. Mistsia i ne-mistsia v suchasni ukrainskii literaturi* [Hybrid Topography. Places and Non-Places in Modern Ukrainian Literature]. Chernivtsi: Knyhy-XXI, 272 p. (in Ukrainian).

Halyna Vypasniak,

PhD in Philology, Docent at the Department of Foreign Languages
Lviv Polytechnic National University
Lviv, Ukraine

ORCID iD 0000-0002-5271-1352
halinawypasniak@gmail.com

SPACES AND “NOT-SPACES” IN THE ZHADAN’S PROSE

The paper analyses the symbolic features of spaces of Serhiy Zhadan's prose. The main attention is paid to the novel “Voroshylivhrad” and the name of the city that doesn't exist on the geographic maps anymore. Most spaces, such as a petrol station or abandoned airfield, could be defined as non-places (the term of M. Auge). For M. Auge it's a type of space that shows the hybridity of our life. It's basically the transit places. That is why there are no emotions connected with those non-places: no special stories, no narrative, that could create the place itself. The analysed novel by Serhiy Zhadan assures that even those places that weren't noticed by most people and were treated by them as non-places, were really precious for others because of their personal memories and their past time, spent there. The paper also analyses the special features of the novel according M. Auge's term the “anthropologic place”. It's a place that represents an identity of native group that used to live there and shows the power of a connection between the place and its inhabitants. It's also a place, where they can feel themselves and make their own rules. Those things make places like the petrol station, worth to be defended from intrusions.

Key words: space, non-place, novel, S. Zhadan.